

TERMÉS

Falusi kiegészítő magánkórházak az első világháború alatt (Kölesd)

Az emberiség története a háborúk történetével szorosan összekapcsolódik. A háborúk óhatatlanul és messzemenően alakították az egészségügy fejlődését, mind annak szervezeti, mind technikai, mind elméleti előrehaladását. A hadászati cselekmények során óhatatlanul is egészségkárosodások, betegségek, sebesülések jönnek létre, különösen igaz ez a világháborúk időszakában. Ezekben az időkben az egészségügyi szolgálatok legfontosabb és legszebb feladata a megsebesült és megbetegedett katonák ellátása.

A XIX. század végén az Osztrák-Magyar Monarchiában is egyre nagyobb szerepet kapott a humanitárius mozgalom. 1881-ben I. Ferenc József, Ausztria császára és Magyarország királya jóváhagyásával létrejött a Magyar Szent Korona Országai Vörös-kereszt Egylete.¹ A szervezetnek az első világháború alatt kifejtett legfontosabb tevékenysége a katonák ellátása és segítése volt. Ezért az egylet vállalta katonakórházak, szükségkórházak, sebesültszállító oszlopok felállítását, tábori kórházak utánpótlását, Magyarországra érkező sebesültek és beteg katonák ellátását, mindennek megvalósításához orvosok, ápolónők biztosítását, gyűjtési tevékenységet.

Az első világháborús rehabilitációs hadikórházak megteremtése természetesen nem előzmény nélküli. Ausztriában már a 30 éves háború (1618–1648) idején megjelent a szervezett katonae-gészségügy.² Minden ezrednek volt egy katonae-orvosa, néhány képzett segéddel. Ezen túl a katonai táborokban volt egy táborvezető orvos.³ Ezzel elismerést nyert, hogy a katonák egészségügye speciális disciplina az orvostudományon belül. A katonae-orvosok azonban nem kaphattak tisztí rendfokozatot.⁴ Mária Terézia érezte, hogy a helyzeten javítani kell, ha igény van hatékony katonae-gészségügyre. Megszüntette a kissé pejoratív „feleser” elnevezést.⁵ De várható volt-e jelentős színvonal emelkedés, ha az osztrák sereg nyolc képzett orvossal rendelkezett? II. József Franciaországból próbált importálni jól képzett sebészeket. Látványos javulás azonban csak a hazai képzés megszervezésével alakult ki.⁶ Érdekes, hogy a fekvő betegellátás és a rehabilitációs tevékenység már korábban igyekezett különválni a civil ellátástól. I. Ferdinánd 1527-ben Budán hadikórházat alapított.⁷ II. Rákóczi Ferenc 1705-ben Besztercebányán és Gyöngyösön katonakórházat hozott létre sebesült és beteg katonái részére.⁸ Ide sorolható, hogy a trencséntepliaczi fürdőkórházban 1761-ben külön részleget hoztak létre katonák rehabilitációja céljából.⁹ Ahol pedig e lehetőségek nem voltak elérhetők, a legjobb sebészeket igyekeztek kiválasztani és megfizetni a katonai betegek ellátására.¹⁰ Külföldön már korábban rájöttek a katonai orvos-ellátás specializálódásának előnyeire. A nürnbergiek 1596-ban hadi sebészeket és gyógyszereket küldtek a törökök ellen készülő magyar hadakhoz.¹¹

¹ Az egylet kivételnek számított, ugyanis a nemzetközi szabályzat szerint csak egy szervezet működhetett egy országban, a magyarok azonban ragaszkodtak az önálló szervezet megalakításához.

² *Magyar-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek IV. Bp., 1940. 145.

³ *Magyar-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek III. Bp., 1931. 284.; *Magyar-Kossa* i. m. (1940) 131.

⁴ *Magyar-Kossa* i. m. (1931) 191.

⁵ „Kírgus” lett a megszólítás. *Magyar-Kossa* i. m. (1940) 146.

⁶ József-Akadémia (Josephinum). *Magyar-Kossa* i. m. (1940) 146.

⁷ Fáber János vezetésével. *Magyar-Kossa* i. m. (1931) 151.

⁸ Az anyagi fedezetet úgy biztosították, hogy minden katona lópénzéből egy összeget levontak. *Magyar-Kossa* i. m. (1940) 16.

⁹ *Magyar-Kossa* i. m. (1940) 227–228.

¹⁰ Kossa Zsigmond sebész 16 aranyforintot kapott a katonai betegek gyógykezeléséért.

¹¹ *Magyar-Kossa* i. m. (1931) 269.

Ezen kezdetek után a hadi egészségügy hazánkban is helyére került. Az első világháború azonban megmutatta, hogy időnként az érintett betegek száma oly mértékben enormis, hogy szükségessé válik a civil önkéntesek munkába való bevonása is. 1914 és 1916 között az országnak számos pontján jött létre szükségkórház. 1916-ban, amikor megszüntették ezeket a kórházakat, összesen 250 kiegészítő hadikórház működését engedélyt vonták vissza.¹² Mielőtt egy példán, a kölesdi orvos és családja tevékenységén keresztül bemutatnánk egy szükségkórház világháborús működését, dolgozatunk következő részében kitekintünk a Tolna megyei viszonyokra és helyzetre is.¹³

Az első világháború kitörésének időszakában Tolna vármegye egészségügyi ellátását a szekszárdi megyei kórház irányította, illetve biztosította. A háború első hónapjaiban megindult az ország déli vidékének kórházai felé a sebesült katonák áramlása. A helyzet katasztrofálissá válásával városi ideiglenes kórházak létrehozásának a szükségszerűsége lépett fel. 1914 októberében a vallás- és közoktatási miniszter rendeletet bocsátott ki, amelyben azt szabályozta, hogy csak végső szükség esetén vonhatók el katonai célra iskolaépületek.¹⁴ A megyei kórházban romlottak az ápolási feltételek. És a szerencse sem szegődött a kórházvezetés mellé. Egy galíciai sebesült katona himlőt hurcolt be az intézménybe. A járvány végigsöpört a kórházon.¹⁵

Egy 1914. szeptember közepén publikált adat szerint megyénk községei 1054 kórházi ágyat biztosítottak a Vörös-kereszt Egylet céljainak megvalósítására, ideiglenes kórházak létrehozására. A „mozgalomban” részt vevő községek száma magas,¹⁶ a szervezés példátlanul gyors és hatékony.¹⁷ Mindemellett egy Szekszárdon rendezett tanfolyamon 28, egy Bonyhádon szervezett rövid képzésen pedig 34 ápolónőt képeztek ki.

A kiegészítő kórházak munkáját tekintve példaértékű Kölesd tevékenysége. E község történetének, egészségügyi tevékenységének bemutatásával állítunk emléket a Tolna megyei kiegészítő kórházak első világháborús áldozatokkal teljes munkájának.

Kölesd község a Sió és a Sárvíz mentén helyezkedik el. Árpád-kori település. Lakosság száma 1941-ben volt a legmagasabb (2557 fő), azóta csökken. 1778-ban a megyegyűlésen felmerült megyeszékhely jellege, de kevéssel maradt le végül Szekszárd mögött. Kórházi szinten a megyeszékhelyhez, a Szekszárdi Balassa János Megyei Kórházhoz tartozott és tartozik jelenleg is. Szervezett körorvosi állás 1870 óta van a faluban, illetve környékén. 1870 és 1920 között két család két jeles orvos tagja egymást váltva töltötte be a körorvosi állást, a rendelkezésünkre álló adatok szerint, közmegelegedésre és kitűnően. E két család a Zavaros és a Györki család. A két család története számos ponton találkozik. Közös történetük, szakmai elhivatottságuk, szervezőkészségük csúcspontja egy hadi „magánkórház” létrehozása és működtetése, vezetése volt.

A történet dr. Györki Lajos születésével kezdődik. Édesapja tanító Osztópánban, itt végezte elemi iskoláját. Egy évig Hőgyészen liceum előképzőbe járt,¹⁸ majd a veszprémi piaristákhoz került gimnáziumba. Ennek elvégzése után a pécsi egyetemen logikát hallgatott. Kis kitérő után katonai szolgálatra jelentkezett és Eszék felszabadítására indult csapatával. Ekkor Klapka segítséget kért parancsnokától. Iskolázott, jól fogalmazó segédtitkár volt szüksége a tábormoknak. Györki bekerült a komáromi törzsisztai irodába, ahol képzettségét jól hasznosítják, főhadnagyi rendfokozatig vitte. Komárom 1849 őszén kapitulált, a várvédők szabadon elvonulhattak. Györki Lajos október 2-án, az utolsó pillanatban hajóval Pestre ment, majd Pécsre került, ahol beiratkozott egy egyetemi tanulmányokat előkészítő tanfolyamra. Ez idő alatt újra találkozott régi iskolatársával, Zavaros Jánossal, aki segítette elrejtetni Györki kompromittáló, komáromi szabadságharcos iratait. Pestre menve beiratkozott az orvosi egyetemre. Jó kapcsolatba került Hauszmann Ferencel, a jeles homeopathia kutatóval, aki figyelemmel kísérte előrehaladását. Tanulmányainak befejezése után¹⁹ látóterét szélesítendő kiment Bécsbe. Visszajöve mentora különböző jönevű családokhoz ajánlotta családorvosnak. Közöttük található a Kölesd melletti Alsópélen élő

¹² Tolnavármegye és a Közérdek XXVI. (XII.) évf. 22. szám. 1916. március 16. 3.

¹³ Cikkünk egy hosszabb dolgozat – helyszüke miatt – rövidített változata. A szerzők kutatták más hadikórházak világháborús történetét is.

¹⁴ Tolnamegyei Közlöny XLII. évf. 44. szám. 1914. november 1. 2.

¹⁵ *Gutai Miklós*: Szekszárd egészségügyének története 1918–1944 között. In: Dobos Gyula (szerk.): Szekszárd város történeti monográfiája II. Dunaújváros, é. n. 182. p.; *Szentgáli Gyula*: A Szekszárdi kórház százhetvenöt éve. Szekszárd, 1976. 92–93.; *Muth Lajos – Töttös Gábor* (szerk.): A Szekszárdi Kórház Krónikája 1801–2001. Szekszárd, é. n. 9–10.

¹⁶ 21 község, illetve 3 család.

¹⁷ Tolnavármegye és a Közérdek XXIV. (X.) évf. 74. szám. 1914. szeptember 14. 3.

¹⁸ Itt találkozott Zavaros Jánossal.

¹⁹ 1858-ban avatták orvosná.

Vizsolyi-család is. 1870-ben kinevezték Kölesdre körorvosnak. Megnősült, elvette feleségül Hauszmann Máriát, professzorának leányát. Két gyermekük született. Egy sorozás során Pakson találkozott Zavaros János barátjával.²⁰ Zavaros Gyula, Zavaros János paksi jegyző fia szintén orvos lett, Pakson kezdett dolgozni. Győrki doktor idősebb fia váratlanul meghalt, apja depressziós lett, így munkáját nem tudta Kölesden folytatni, majd rövidesen meghalt. Helyére már korábban meghívták vejét, dr. Zavaros Gyulát, akit ki is neveztek kölesdi körorvosnak. Győrki Máriával kötött házasságukból négy gyermek született. A jól képzett orvos, ki igen nagy munkabírással rendelkezett, haláláig (1920) nagy megbecsüléssel és közszeretettel végezte körorvosi tevékenységét. Élete utolsó éveiben zajlott az első világháború.

A világháború kitörése után néhány nappal, augusztus 1-i dátumozással megjelent az országos Vörös-kereszt Egyesület székszárdi fiókjának első felhívása, amelyben egész Tolna vármegye lakosságától elsődlegesen pénzdományokat kértek az első betegek befogadására.²¹

Hamarosan kiderült, hogy Zavaros Gyula kiváló szervező is volt. A felhívás hatására feleségével együtt létrehoztak egy kis kórházat, amely főleg rehabilitációs célokat szolgált, hadisérült katonák kiegészítő ellátását végezte. Kölesd község a fenti cél magvalósításához számos kedvező helyzetet tudott felmutatni. Kiválóan képzett, korábban katonaoorvosként is dolgozó, nagy munkabírási körorvos állt a dolgok élére. Felesége az előző körorvos lánya, aki részt vett apja munkájában és a betegségek leküzdésének elkötelezett és hozzáértő híve. Zavaros Gyula és Győrki Mária örökölték az előző körorvostól egy nyaralóházat, melyet addig senki sem használt lakás céljából. Ezt gyorsan rendbehozták és falugyűlést hívtak össze, amelyen a szomszédos falvak is részt vettek. A jelenlévők, a korabeli tudósítások szerint, nagy örömmel fogadták orvosok felvetését. Azonnal megindultak az adományozások, 15 ágy és ezek felszerelése jött össze. A kórházvezető kidolgozta a kórház működési rendjét, és azt ki is függesztette a kórtermekben.²² Hogy Zavaros doktor mennyire komolyan vette feladatát, azt láthatjuk abból is, hogy részt vett a Magyar Orvosok és Természetjárók Egyesületének éves kongresszusán. Ekkor készült jegyzetei több mint 400 oldalt tesznek ki, bizonyítva, hogy az ott hallottakat igyekezett rögzíteni, valamint a kórház betegei érdekében felhasználni.²³

Korán tisztázódott, hogy az ápoltak táplálását minden nap más család fogja megoldani. Rögzítésre került a felvehető betegek súlyossági foka, természetesen csak viszonylag könnyebb sebesültekről lehetett szó. A működési engedélyt a székesfehérvári katonai kórház állította ki, ők látták el a szakmai felügyeletet is. Feljegyezték, hogy különösen figyelték a higiéniai viszonyokat. 1914. augusztus 6-án a megye főispánja engedélyezte ágyak beszerzését és a Kölesdre való kiszállítását.²⁴

1914-ben már meg is indult a betegápolás. Zavaros doktor vezette a kis kórházat, de természetesen ellátta körorvosi feladatait is. Felesége, férje távollétében, ellátta az enyhébb problémákat. Nem véletlen, hogy az események lezajlása után Zavaros Gyulánénak, Győrki Máriának elismerésül a „Hadiéki-ményes Vörös-Kereszt ezüst díszérmét díjmentesen” adományozták.²⁵ Segítségére lánya, Zavaros Ilona volt.²⁶ A falu lakossága is példamutatóan segített. A már említett „sorházi” táplálás mellett pénzt adtak össze gyógyszerre, az asszonyok mostak, vasaltak, takarítottak, tépést készítettek. De térítésmentesen segítettek a falu szobái (ruhatisztítás, vasalás, stb.), a falu borbélyja, fogatosai.²⁷ A sajtó augusztus 20-án, a megyében szinte egyedülálló híradást tett közzé a Kölesden megindított és folyó munkáról, di-

²⁰ Ez a két család harmadik találkozása.

²¹ Tolnavármegye és a Közérdek XXIV. (X.) évf. 63. szám. 1914. augusztus 3. 2. Néhány nappal később újabb felhívás jelent meg. Ebben a felhívásban azonban a pénzdományokon túl, illetve azok mellett ágyakat és ágyfelszereléseket kértek. Tolnavármegye és a Közérdek XXIV. (X.) évf. 64. szám. 1914. augusztus 6. 2.

²² Sajnos a dokumentumok igen rossz állapotba kerültek, ezeket már nem lehet táblázatba foglalni. Annyi kivehető, hogy szabályozta a látogatási idő, a reggeli felkelés és az esti lámpaoltás, stb. időpontját. Ha az ápoltnak panaszra volt, a kifüggesztett pontok rendelkeztek, hogy mikor kellett az orvosi és mikor a gazdasági vezetőhöz fordulni. Az italfogyasztás, a dohányzás helye, mennyisége és időpontja is pontosan meg lett határozva.

²³ A levél és a jegyzetek jó része a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban, Szekszárdon található.

²⁴ *Kellényi Zoltánné*: A Győrki és Zavaros család történeti feljegyzései. A kórház iratai, valamint más családi iratok a Tolna Megyei Önkormányzat Levéltára gondozására van bízva (TMÖL). Iktatószám: 176/2000. Törzsszám: XIII/48. 14. pallium. (A továbbiakban TMÖL XIII/48. 14–24. pall.)

²⁵ Az adományozás időpontja: 1916. április 19. TMÖL. XIII/48. 24. pall.

²⁶ Hármuk tevékenységéről rendkívüli elismeréssel szól a helyi sajtó. Tolnavármegye és a Közérdek XXV. (XI.) évf. 64. szám. 1915. augusztus 12. 3.

²⁷ Tolnamegyei Közlöny című lap 1914. október 25-i száma beszámolt arról, hogy a honvédelmi miniszter engedélyt adott arra, hogy a beteg katonákat házi gondozásban részesítsék, azzal a feltétellel, hogy időnként a sebesülteknek meg kellett jelenniük a legközelebbi katonai kórházban orvosi kezelés céljából. XLII. évf. 43. szám. 1914. október. 25. 3. Nincs utalás arra, hogy házi gondozásra volt-e példa Kölesden.

csérve és példaképpül állítva azt.²⁸ A sajtó híradásai is megerősítik, hogy a kórház munkájával mindenki elégedett volt. 1915. január 15-én a Tolnavármegye és a Közérdek c. lap *Jó tettért jót várj!* című cikkében beszámolt arról, hogy csehországi katonák, sebesültek érkeztek,²⁹ s hogy a családok felváltva láták el őket tápláló, magyaros kosztal. S végül a legnagyobb elismerés hangján szólt a fent említett lap 1915 augusztusában, a nyári munkák nehézségeit is kiemelve a Vidék című rovatban, ahol a község lakóit és a Zavaros családot dicsőíti az újságíró, torokszorító az elismerés hangja: „...Kölesden ezt a kórházat mindenki a magáénak tekinti. – Mint egy nagy család a maga féltett jószágát, úgy dédelgetik, gondozzák és istápolják. Nincs senki a helységben és a környéken, aki néhány fillérrel annak támogató-sához hozzá ne járult volna.”³⁰

A kölesdi kórház személyzete és ápolójai

A kölesdi kórházban az 1915. év is szépen zárult, természetesen a lehetőségekhez és a körülményekhez képest. Az újságon keresztül mondott köszönetet Zavaros doktor annak a 26 támogatónak, akik segítettek neki abban, hogy a kölesdi kiegészítő kórház szép karácsonyi estét rendezzen betegeinek.³¹ Zavaros doktor nemeslelkűségének és áldozatvállalásának talán legszebb bizonyítéka, hogy rengeteg elfoglaltsága mellett 1916 januárjában még újévi üdvözlések megváltása révén is támogatta a háborúban elcsúszott Tolna megyei szegény katonák és özvegyek árváit.³²

A kórház 1914 nyarától 1916. február-márciusig működött. Ezután már – feltehetőleg – a központi szakellátás megerősödése miatt nélkülözhetővé vált. 1916. február 23-i dátummal egy határozattal a kiegészítő kórház működését visszavonták.³³ „Megszüntetik a kisebb hadikórházakat. A Vörös-kereszt központja a katonai parancsnokság megbízásából sok kiegészítő kórházhoz felszólítást intézett, hogy nem reflektál többé működésükre, mert a sebesült és beteg katonákat áthelyezik nagyobb kórházakba.”³⁴ –

²⁸ Tolnavármegye és a Közérdek XXIV. (X.) évf. 67. szám. 1914. augusztus 20. 2.

²⁹ Érdekes, hogy a sebesültek között sok cseh katona volt.

³⁰ Megemlíti a cikk, hogy nyáron a betakarítás idején nehéz volt a betegek ellátása, s ezért támogatást kaptak – személyenként 3 korona segélyt – a Vörös-kereszt Egylettől. Tolnavármegye és a Közérdek XXV. (XI.) évf. 64. szám. 1915. augusztus 12. 3.

A cikk megjelenése után egy héttel Tamási is szükségét érezte, hogy a tevékenységéről megjelentessen egy hasonló méltatást. Tolnavármegye és a Közérdek XXV. (XI.) évf. 66. szám. 1915. augusztus 19. 2.; Bátaszékről pedig decemberben jelent meg hasonló cikk. Tolnavármegye és a Közérdek XXV. (XI.) évf. 96. szám. 1915. december 2. 3.

³¹ Tolnavármegye és a Közérdek XXV. (XI.) évf. 103. szám. 1915. december 30. 4.

³² 5 koronát adományozott. Tolnavármegye és a Közérdek XXVI. (XII.) évf. 1. szám. 1916. január 3. 3.

³³ 725/916.M számú határozat. TMÖL. XIII/48. 17. pall.

³⁴ Tolnavármegye és a Közérdek XXVI. (XII.) évf. 22. szám. 1916. március 16. 3.

közi a puszta tényeket az egyik Tolna megyei lap. A Tolnamegyei Közlöny írása idézi a törvényhatóságokhoz intézett, Sándor János belügyminiszter által küldött körlevelet, rendeletet, s a következő néhány sor már magyarázatot is ad a szükségkórházak megszüntetésére: „A hadszíntér eltolódása és a katonai betegek létszámának örvendetes apadása folytán a katonai betegek befogadására a katonai gyógyintézetek is elegendőnek bizonyulván...”³⁵ A kölesdi kórház feleslegessé vált anyagát (kórházi köpenyek, kendők, vánkások, paplanok, stb.) Zavaros Gyula átadta a még működő simontornyai ideiglenes kórháznak.³⁶

Ezeket a helyi kiskórházakat nagy tisztelet és megbecsülés övezte. Györki Mária, dr. Zavaros Gyuláné első kitüntetéséről korábban már szóltunk. 1918. május 27-én a férj és a feleség is méltán megérdemelt magas állami kitüntetésben részesült – a „Hadiékitményes II. oszt. Vörös-kereszt díszjelvényt” kapták meg mindketten.³⁷ Zavaros Gyula 1920-ban hirtelen meghalt. Hatalmas munkájára és munkabíráására jellemző, hogy saját községén kívül három-négy másik falu ellátását is meg kellett oldania, mivel azok orvosait behívták katonának. Hogy a hirtelen fellépő szívelégtelenségben milyen szerepet játszott az önként vállalt túlmunka, az ma már nem mondható meg.

2011-et az ENSZ az önkéntesség évének nyilvánította. Írásunkkal ehhez is hozzá kívántunk járulni.

Gesztesi Enikő és Gesztesi Tamás

Szolgák és szolgáltók jogviszonya a Káli-medencében I.

Az egykor Zala, ma Veszprém megyéhez tartozó Káli-medence a Balaton-felvidék egyik legszebb, természeti, építészeti, néprajzi értékekben gazdag kistája. Az ide eső nyolc település (Balatonhenyey, Kékkút, Köveskál, Kővágóörs, Mindszentkál, Monoszló, Salföld, Szentbékáll) 1945 előtti lakossága a római katolikus, a református, az evangélikus és kis számban a zsidó vallást követte. A medence szántóföldi művelésre kevésbé alkalmas, ezért az itt élők főleg szőlőműveléssel, állattenyésztéssel, némi erdei munkával foglalkoztak. A tájegység népességének karakteres részét adta az egykori kismenesség leszármazottainak öntudatos rétege, a *nemzetes urak és nemzetes asszonyok* köre. A Káli-medence történetének és néprajzának komplex kutatására – Lackovits Emőke szervezőmunkájának köszönhetően – az 1980-as években került sor. Ennek keretében a népi jogélet, a jogi népszokások témakörén belül végeztem kutatást a szolgák és szolgáltók életviszonyairól, illetve jogviszonyairól, mégpedig a XIX. század végétől a XX. század közepéig terjedő időszakra.

A Káli-medence községeiben a még hagyományosnak tekinthető paraszti társadalomban a munkavégzés sokféle formában, a kapcsolatok széles rendszerében, különböző jogviszonyok keretében történhetett. Így többek közt szívességből, ledolgozás,¹ összesegítés, részesművelés keretében, arató- vagy cséplőbandában, napszámoként, summásként, aztán iparosként, kereskedőként (ezek segédei, tanoncai munkájával), specialistaként, pl. varrónőként. Végezetül *cselédként*, mely fogalomkörbe nem tartoztak az előzőekben felsorolt munkavégzések. Hasonlóan nem esett a cseléd tevékenységi körébe a magasabb műveltséggel, felkészültséggel rendelkezők szolgáltatása.

Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezést követően sorra születtek azok a törvények, amelyek az új, a döntően polgári viszonyokat kívánták szabályozni. Ezek közé tartozott az 1876. évi XIII. törvénycikk (a továbbiakban: Cstc.), mely a cseléd és gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról szövelt. Hangsúlyozni kell, hogy az utóbbiak a gazdasági, másképp mezei munkások és a napszámosok nem tartoztak a cselédség körébe, a Cstc.-én belül rájuk más rendelkezések vonatkoztak. Ugyanakkor a Cstc. különbséget tett a *külső cseléd*ek, illetve a *házi* vagy *belső cseléd*ek között. Az előbbiekre, a külső vagy *gazdasági cseléd*ekre jó 30 év elteltével új törvény is született, mégpedig az 1907. évi XLV. törvénycikk (a továbbiakban: Gtc.), mely a gazda és a gazdasági cseléd kö-

³⁵ Tolnamegyei Közlöny XLIV. 15. szám. 1916. április 9. 3.

³⁶ Erről az eseményről hírt ad mindkét lap. Tolnavármegye és a Közérdek XXVIII. (XVI.) évf. 21. szám. 1918. május 23. 3.; Tolnamegyei Közlöny XLVI. 21. szám. 1918. május 26. 2.; TMÖL. XIII/48. 19. pall.

³⁷ TMÖL. XIII/48. 21. és 24. pall.

¹ *Gelençsér József*: Ledolgozások munkák a Káli-medencében. In: Lackovits Emőke (szerk.): Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban a 18. századtól a 20. századig. Veszprém, 1988. 165–188.

zötti jogviszony szabályozásáról szolt.² A két törvény között – részben az azonos szabályozási tárgykörből adódóan – jelentős átfedés, párhuzamos szabályozás és esetenként kollízió észlelhető. Az általam vizsgált korszak végéig lényegében ez a két törvény maradt hatályban. Bár néhány további törvény is érintette a kutatott szabályozási tárgykört. Így az 1898. évi XX. tc. a nyilvános betegápolás költségeinek fedezéséről, mely többek közt a cselédek kórházi ápolási valamint szállítási költségei viselését szabályozta. Mindez azonnal kiegészíthető azzal, hogy az említett jogszabályok alapvetően meg is határozták a *gazda* és a *cseléd* közti jogviszonyt, melyet a helyi jogi népszokások illetőleg a feudális hagyományok csak részben, kisebb mértékben befolyásoltak.

Előljáróban szükséges leszögezni, hogy jelen írásom a *gazdacselédekkel* foglalkozik. Ám csak részben terjed ki a cselédek körébe tartozó *örzögyerekre, örzöleányra*, mivel viszonyaik külön tanulmányokban feldolgozásra kerültek.³ Nem érintem az ugyancsak cselédnek minősülő vincelléreket sem, akiknek vizsgálatát a kutatócsoport más tagja végezte el. A nagybirtokok cselédségének, az *uradalmi cselédeknek* jogviszonya pedig jellégénél, terjedelménél fogva meghaladja a mostani tanulmány kereteit. A cselédek életéről, viszonyairól a szépirodalom és a tudomány különböző ágainak művelői tollából számtalan írás, tanulmány, könyv született.⁴ A címben jelzett tárgykör megközelítése részéről a jogi szabályozás és a népi jogélet szempontjából történt, melyet a kutatás eddigi lényegében mellőzött.

A jogviszony alanyai

A két törvény fogalomhasználatában és a Káli-medence lakóinak szóhasználatában egyaránt a *gazda* és a *cseléd* volt a jogviszony két alanya. A gazdák egyrészt a Káli-medence birtokkal, illetve állatállománnyal rendelkező tehető nagygazda rétegéből, illetve a középosztályhoz tartozó egyes személyekből, másrészt Budapest, illetve a Balaton-felvidék városainak nagypolgári vagy középosztálybeli tagjaiból kerültek ki. A cselédek pedig jórészt a Káli-medencében élő szegényparasztság soraiból, illetőleg a cselédség leszármazottaiból.

A kisnemesi származású Leopold Ferencné Györfly Sára (sz. 1917) tájékoztatása szerint a két világháború között Köveskálton jórészt a módos nemzeti urak tartottak cselédet, értve ezalatt annak egy speciális típusát, a szőlőt gondozó vincellért is. Mintegy 10–20 kh kívánta meg, hogy mellette egy-egy cseléd, illetve vincellér tevékenykedjen, különösen, ha a terület jelentős része szőlőművelés alatt állt. Név szerint is megjelölt egyes cselédtartó gazdákat: Vörösmarty Józsefnél 3–4 cseléd, 2–3 vincellér; Pálffy Zoltánnál 2–3 cseléd, 1 vincellér; Fábíán Zsigmondnál 2 cseléd, 1 vincellér; Kovács Andrásnál 2 cseléd, 1 vincellér; Csekő Istvánnál 1 cseléd, 1 vincellér; Boros Dénesnél 1 cseléd; Kenessey Gyulánál 1 cseléd, Nemes Károlynál 1 cseléd, Református lelkésznel 1 cseléd, 1 vincellér. Rajtuk kívül Györfly Pongrác, Györfly Béla, Sebestyén Géza és mások is tartottak szolgát. A nemzeti uraknál a gazdasági indokokon túl az egykori nemesi előjogok továbbéléseként nagyobb hajlam mutatkozott a cselédtartásra, melynek részben presztízsjellege volt.

A földterület nagysága, művelési ága mellett a család összetétele, körülményei is befolyással bírtak. Szentbékállán Neupergel Lajosné Szabó Irén (sz. 1905) úgy emlékezett, hogy édesapja, Szabó Károly kb. 20–25 kh birtokkal és legényfiával maradt özvegyen a 20. század elején. Ilyen körülmények közt tartott cselédet. Mégpedig *szolgát*, hol idősebbet, hol fiatalabbat, mikor milyet kapott. A Mindszentkálai Fekete Gábor és felesége, Keszler Rozália (sz. 1907) 10 kh földdel rendelkeztek, amiből 5–5 kh tette ki a szőlőt, illetve a szántót. Két ökör, két tehén, tinók, borjúk, sertések, malacok, baromfiak tartoztak még a gazdasághoz. Mindezeket figyelembe véve egy férfi szolgát szerződtek maguk mellé. A szegény körülmények között élő Szegetes István (sz. 1908) és felesége Cseh Mária (sz. 1912) közlése nyomán tudjuk, hogy Szentbékállán a két világháború között 10–15 háznál dolgozott férficseléd, szolga és négnél (jegyző, katolikus pap és két gazdacsalád) nőcseléd, azaz *szolgáló* (helyi kifejezéssel *szóga* és *szógálló*). Két helyen, a plébánián és Csökör Ferenc *nemzeti úrénél* a *konvenciósi cseléd* családos volt.

Leányok nagy számban mentek a Káli-medencéből, különösen annak nem kisnemesi falvaiból városra, szolgálónak. Mindenekelőtt Budapestre, aztán a környékbeli városokba, Tapolcára, Keszthelyre, Balatonfüredre, de eljutottak Kaposvárra is. A gazdák itt a polgárság, az értelmiség soraiból kerültek ki.

² A néprajzi szakirodalom, a legújabb is, számos esetben pontatlanul idézi, ismerteti a törvénycikkek egyes rendelkezéseit.

³ *Selmeczi Kovács Attila: Az örzögyerek.* In: T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Gyermekvilág a régi magyar falun I. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei* 50. Szolnok, 1995. 275–280.; *Selmeczi Kovács Attila: Örzögyerek.* In: *Elfeledett magyar mesterségek és népelet.* Cser Kiadó, Bp., 2009. 275–280.; *Gelencsér József: Örzögyerek a Káli-medencében.* In: Lackovits Emőke (szerk.): *Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből.* Veszprém, 1986. 48–56.

⁴ Vö. *Paládi Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom.* Bp., 2000. 174–175.

Balatonfüreden a panziótulajdonosok fogadták fel őket. A medence községeiben a szolgálót tartó gazdák a módos földtulajdonosokat és a középréteget képviselték. Így Mindszentkállán 1945 előtt a tanító és két kereskedő alkalmazott szolgálót. Balatonhenyében csak a legmódosabb család, Madárék tartottak fiatal leányszolgálót, igaz kettőt is.

A jogviszony másik alanya a *cseléd* volt. A Káli-medencében több, lényegében hasonló tartalmú kifejezést használtak velük kapcsolatban. A cseléd megjelölés az egykori, részben tovább élő patriarchális kapcsolatra és a családba tartozásra utalt. A *szolga* az alávetettségre. A *béres* megjelölés pedig arra, hogy bérért, fizetségért dolgozott. A két törvény csak a fentebb már említett megkülönböztetést tette, belső és külső cselédekről szólt. Valójában számos típusuk létezett.

Az uradalmak cseléd-hierarchiája, a cseléd sokféle típusa területünkön, az említett gazdáknál természetesen nem alakult ki. Néhány típus között mégis különbséget tettek. A *konvenció cselédet* a Káli-medencében nemcsak a nagybirtokok, hanem a nagygazdák, a nemzeti urak is alkalmazták. (Ahol többet szegődtek belőlük, különbséget tettek a *kocsis* és *béres* között.) Ők lényegében a külső, a gazdasági cselédek voltak. A latin megegyezés szóból származó konvenció kifejezés arra utalt, hogy a cseléddel pénzbeli és természetbeni járandóságban egyezett meg alkalmazója. Így ebből saját magát, illetve családját látta el, szemben a *bennkosztos cseléddel*, kinek táplálkozásáról a gazda és felesége gondoskodott. Ő a belső, házköri cselédek körébe tartozott. Nem az uradalmi, hanem a gazdacselédek sorait gyarapította. A fiatalabb korú cselédeket *szógagyereknek*, *szógalegémek* hívták, kiknek még az idősebb szolga is parancsolt. A tájegység szépszámu szarvasmarhájának őrzete, legeltetése – csordás hiányában – a cselédként felfogadott *örzögerekre*, esetleg az *örzöleányokra* hárult. A Badacsonyi-borvidékhez tartozó, kiváló minőségű bortermő szőlők gondozása, őrzete, illetve a bor kezelése pedig az állandó cselédként foglalkoztatott *vincellérekre* várt.

A konvenció cselédet felfogadó gazdát többre tartották, mint azt, aki csak bennkosztosokat tartott. Mindszentkállán csak két helyen, Gerencsér Józsefnél és Pék Jánosnál dolgozott konvenció cseléd. A bennkosztos cseléd rendszerint 18–20 éves egyedülálló személy volt. Sokszor addig maradt, míg be nem vonult katonának. Így a már említett Fekete Gáboréknál Mindszentkállán 1934-től három évig szolgált egy legény. Akkor be kellett vonulnia. A szolgálat letöltése után vissza akart gazdájához menni, de már feleségestül. Így azonban nem fogadták. Szinte kizárólag nőten ember, legényke ment el bennkosztosnak, a gazdák is ilyet vártak. Esetenként azonban a bennkosztos lehetett *szolgaleány* is. A balatonhenyei Madár Dezső (sz. 1913) hívta fel a figyelmet, hogy a legények, fiatal férfiak nem annyira hozzájuk, a paraszti gazdaságokba, hanem inkább az uradalmakba törekedtek, mert ott intenzívebb gazdálkodás folyt, így jobban fizettek. Ezzel szemben a módosabb gazdáknál patriarchálisabb volt a viszony, mint a nagybirtokon. Nyilván ez utóbbi körülménnyel is összefügg, hogy egy-egy egyedülálló szolga szinte egész életét ugyanannál a gazdánál töltötte. Példa rá Kövágóórsón a kismemesi származású Bárány Pálnál Vasáros Imre, aki vagy 30–40 évig dolgozott. Egyszer ugyan megharagudott, eltávozott, de két hét múltán visszatért.

A Budapestre, egyáltalán városba került cselédlányok általában az ügyesebb, szorgalmasabb, rátermettebb személyek közül kerültek ki. A szülők szegénysége mellett a városba kerülésben az is szerepet játszott, ha a leány nem volt erős fizikumú, nehezen bírta a paraszti munkát. Szalai Istvánné Gerencsér Erzsébet (sz. 1924) Mindszentkállán részletesen ismertette a helybeliek cselédéletét. Édesanyja korosztályának tagjai, az 1890-es években születettek, már Budapestre jártak. Saját korosztályából a lányoknak mintegy harmada, kb. 15–20 fő szolgált városban. Először általában *mindenesek* lettek, majd *főző-mindenesek*, akik a rangsorban eggyel hátrább álltak, kevesebb bért kaptak, mint a *szakácsnők*. Idáig közülük kevesen jutottak el. A *szobalány* pozíció pedig legtöbbször számára már alig elérhetőnek tűnt. Balatonfüreden, a panziókban mégis több medencebeliből lett szobalány. Köveskálón is alkalmaztak szobalányt, de csak két helyen, Györffy Pongrácnál és Sebestyén Gábornál. Néhány 20 év körüli legény is elment Budapestre *szobainasnak* vagy üzletbe dolgozni. A férfi távozását azonban rendszerint megérezte az otthoni gazdaság, míg a szolgálónak állt leány nélkülözhető volt. Egyébként is falujában legfeljebb napszámosnak mehetett volna.

Köveskálón és környékén sokszor nemcsak a szegényebb, hanem a szerényebb képességű lányokat vették fel magukhoz szolgálónak a módosabbak. A szőlőt munkáló vincellér is gyakran adta lányát a gazdához, különösen, ha elbocsátástól tartott. Így próbálta helyzetét szilárdítani, és a lányának is helyet szerezni. Egyes gazdák menhelyről is szoktak kihozni pár hónapra 14–15 éves lányokat szolgálónak. Általánosságban elmondható, hogy a paraszti üzemekben és a városi családoknál a gazdák előnyben részesítették a fiatal, nőten, illetve nem házas munkavégzőket. A cselédeskedés a II. világháború után még tartott, de az 1950-es évek elején megszűnt.

A szolgálati szerződés megkötése

A Cstc. szerint a cseléd és a gazda közötti viszony a két fél megegyezésével létrejött, írásbeli vagy szóbeli *szolgálati szerződés*en alapult. Az írásbeli forma a törvény szerint nem volt kötelező. A cseléd fogadása elsősorban a családfőt, a férfit illette, de a ház körüli és belszolgálatra való cselédet a ház asszonya is felfogadhatta. A cselédnek a szerződéskötéshez saját személye fölött szabadon kellett rendelkeznie. Ennek hiányában az atya vagy a gyám beleegyezésére volt szükség. A *cselédkönyv* felmutatása esetén a beszegődésre vonatkozó atyai vagy gyámi beleegyezést vélelmezték. A szerződés tartalmáról a felek szabadon egyezkedhettek. Minden cselédnek egy szolgálati (cseléd) könyvvel kellett rendelkeznie. Hasonló rendelkezéseket tartalmazott a Gtc., mely azt is előírta, hogy a szerződéskötés után a gazda a cselédkönyvet átveszi.

A törvényi rendelkezések lényegében betartásra kerültek. A szerződés megkötése révén a cseléd *el-szegődött*, a gazda *megfogadta*. A szerződést az esetek egy részében szóban, máskor írásban kötötték. Hogy mikor melyik formát választották, e tekintetben bizonyos tendenciák érzékelhetők. A bennkosztos cselédnél inkább szóbeli, a konvencióssal általában írásbeli szerződést kötöttek. Ha rövid időre szólt a szerződés, vagy ha gyerek szegődött el, akkor csak szóban egyeztek meg. A monoszloi egykori gazda, Kerkápoly Pál (sz. 1903) inkább az írásbeli formát részesítette előnyben, mondván, „cselédvel is lehet nézeteltérés”. A balatonhenyei Szalai Gábor (sz. 1904) két esztendeig. 1919–20-ban volt konvencióss cseléd a Madár családnál és mindkétszer írás készült. Egyébként a szerződést általában a gazda írta, a felek aláírták, gyakran két tanú közreműködését is igénybe vették.

A Cstc. a törvényi rendelkezések áthágásainak büntetését szabályozó fejezetében szólt a gyermek-cselédekről. Alkalmazásukat nem tiltotta, csak feltételekhez kötötte. Az a gazda esett büntetés alá, aki a tanköteles gyerekcselédjének az iskola látogatására kellő időt nem engedett, valamint az, aki a gyerek-cseléd testi fejlődését és növekedését akadályozó nehéz munkával terhelte, vagy vele kegyetlenkedett. A Gtc. 3.§-a szigorúbban szabályozott: kifejezetten tiltotta a 12 éven aluli kiskorú gazdasági cselédnek szegődtetését. Az ilyen személynek cselédkönyvet sem volt szabad kiadni, a vele, illetve képviselőjével kötött szerződés semmisnek minősült. (A Gtc. személyi hatálya viszont nem terjedt ki a házi cselédre.) A Gtc. kihágásnak minősített, pénzbüntetéssel fenyegetett cselekményként szabályozta – hasonlóan a Cstc-hez –, ha a gazda a gyermekcselédvel kegyetlenkedett vagy olyan munkára kényszerítette, amely annak testi erejét felülmúlta, egészségét és testi fejlődését veszélyeztette.

A törvényi rendelkezések messzemenően nem kerültek betartásra és a jogsértések következmények nélkül maradtak. Örzőgyerekként a gazdák a szegényparasztozok, cselédek, nincstelenek 10–14 éves fiait, vagy az árvaságra jutottakat szerződtették el, de a legrászorultabbaknál már a 7–9 évesek is mentek. Amint Salföldön mondták: „*Jártak három-négy osztályt, aztán kimaradtak, az apjuk-anyjuk odaadta őket más családhoz.*” A lányokat inkább túl az iskolán adták oda örzőnek. A gazdák tudták, hogy mely családokban van alkalmas korú gyerek, ennek megfelelően ők keresték fel a szülőket, kérdeztek rá, hogy elszegődtesse-e valamelyiket? Rendszerint a fiú apja egyezett meg, de írásbeli szerződés nem készült. Nagy létszámú családok különösen Mindszentkállán és a medencén kívüli Monostorapátiban éltek. A 4–7–10 gyerekes családok fiai, ahogy nőttek, mentek örözni. Más esetekben az örzőgyerekek, egyáltalán a cselédnek álló gyereket vagy fiatalabb legénykét az apja kísérte el a gazda házához és ott ő is kötötte meg a szóbeli szerződést. Az idősebb legény már maga szegődött. A leánycselédet az anyja kísérte el, vele egyeztek meg. Az I. világháború idején sok asszony özvegyen maradt gyermekeivel. Mikor elszegődtesse valamelyik fiú- vagy lánygyerekét, maga vitte el a gazdához és kötötte meg a kontraktust. Fiút, legényt, férfit a gazda fogadott föl, leánycselédet a gazda felesége.

Budapesten, illetve más városban a Káli-medence szolgálólányainak valamelyik rokon, barát, ismerős *szerezett helyet*. Általában a már „több éve fönt élő” idősebb szolgálók révén kerültek fel, jutottak helyhez az újak. A szerződés megkötését már önállóan végezték. Valamennyi kiállította magának a cselédkönyvet, melynek révén jogosult volt egyedül eljárni. A Káli-medencében azonban a szolgák és szolgálók nem mindegyike rendelkezett cselédkönyvvel. Különösen gyerekek, fiataloknál, rövid időre elszegődötteknél hiányzott el az okirat. Történt mindez a törvényi tilalom és a pénzbírsággal fenyegetés ellenére. A kiállító hatóság által sorszámmal ellátott szolgálati könyv nyilvános okmányként minősült, hamisítása büntető szankciót vont maga után. A cselédkönyv tartalmazta a cseléd adatait, személyleírását, melyeket a hatóság rögzített. További rovatait a mindenkor gazda töltötte ki. Szerepelt benne a gazda neve, polgári jogállása (pl. magánzó, bérlő), a cseléd szolgálatának kezdő és bejező napja, a szolgálat minősége (pl. mindenes). Az évi vagy havi bért és egyéb, ígért járandóságot is tartalmazta.

A szerződés megszüntekor a gazda bejegyezte a véleményét a megfelelő rovatba a cseléd hűségéről, ügyességéről, szorgalmáról és erkölcsiségéről. A Gtc. 52.§-a viszont tiltotta a cselédkönyvbe a cseléd

minősítésére vonatkozó adatok bejegyzését. A cseléd kívánságára a gazda külön minősítő bizonyítványt adhatott. A cselédkönyv tartalmazta a Cstc., a Gtc. és más törvények kivonatát, a hangsúlyt a cseléd kötelességeire és a gazda jogaira helyezve. Ezeket a törvényeket, de még a kivonatban szereplő rendelkezéseket csak részben, főbb vonalaikban, némileg pontatlanul ismerték a cselédek. Oka volt ennek, hogy nem nagyon olvasták, illetve a normaszöveg megértése, értelmezése gondot jelentett számukra. Ha elszegődtek, hozzá sem fértek a cselédkönyvhöz, mert azt akkortól a gazda őrizte. Vita esetén különösen hátrányt szenvedett a cseléd, hogy nem jutott a törvény szövegéhez. Ám mégis volt a cselédeknek bizonyos szintű jogismerete. Kötelességeiket, jogaikat elfogadható mértékben sejtették vagy tudták.

A községekben a szegődetés viszonylag gyorsan lezajlott, a felek általában ismerték egymást, a másik fél családját, körülményeit, jellemét. A gazda vagy felesége közölte a feladatokat, a javadalmaszt és elmondta intelmeit. A cseléd illetve szülője, gyámja tudomásul vette. A szerződés kötés körülményeit jól jellemzi a mindszentkáljai visszaemlékezés a gazda oldaláról: „A szóga maga jött ide, nem köllött vele egyezkedni. Külön szerződés (t. i. írásbeli) nem volt vele, csak nálunk élt.” A szerződés kötés helye tehát általában a gazda lakhelye volt, kivéve az őrzőgyerekek egy részével megkötött, már említett szerződéseket.

A Cstc. 15.§-a rögzítette: ha a szerződés alkalmával a gazda *foglalót* ad, a cseléd elfogadja, az csak a szerződés megkötésének bizonyítéka. A Káli-medence parasztsága körében azonban mindez már nagyobb fokú erkölcsi kötelezettséget is jelentett a szerződés tekintetében, komoly kötőerőt. Felnőtt cselédnél a szerződés kötéskor általában adtak foglalót, mind a szolgánál, mind a szolgálónál. A Cstc. rendelkezéseivel egybehangzóan azt a kialakított bérbéret betudták. A szolgálólányok városi szerződése hosszabb eljárást kívánt. A több időt főleg az okozta, hogy a gazda felesége alaposan kikérdezte a cselédet és áttanulmányozta szolgálati könyvét. Csak mindezeket követően közölte döntését. A szerződések létrejöttét, a felek egymásra találását elősegítették a *cselédszerzők*. A Cstc. 82.§-a szerint a cseléd szerző az ipartörvény értelmében csak hatósági engedéllyel és üzlettel rendelkező személy lehetett. A polgárosodás szerény jegeit mutató Kővágóörsön 1945 előtt működött cseléd szerző.

A szerződés időtartama

A Cstc. szerint a cseléd bérért szerződésileg kötelezte el magát bizonyos, a háztartás vagy a gazdaság körüli személyes és folytonos szolgálatokra, legalább egy havi időtartamra. A Gtc. 1.§-ban a gazdasági vagy külső cseléd fogalmára szinte megismételte a fenti meghatározást, azzal a megszorítással, hogy a szolgálatot nem a háztartás körül, hanem valamely gazdaságban kell teljesíteni. A törvény 7.§-a már azt is kimondta, hogy ha a szerződésben másképp nincs kikötve, úgy a szerződés egy évre szól. Mindkét törvény érvénytelennek tekintette a bizonytalan időre kötött szerződést.

A XVII. század derekától a vármegyei statutumok, majd ezek nyomán az 1723. évi LXVI. tc. írta elő az újévtől újévig történő szerződés kötést. Korábban ugyanis Szent György naptól (április 24) kötötték meg azokat. A cselédek azonban tavasszal, a munkák kezdete, sürgőssége miatt magasabb bért igyekeztek kicsikarni. A jogalkotók az újévi időponttal ezt zárták ki.⁵ A Káli-medencében a Gtc. rendelkezéseivel összhangban és a célszerűség jegyében a konvenció cselédrel egy esztendőre kötötték meg a szerződést. Régebbi időben, azaz a XX. század első harmada végéig *újévtől újévig*, később *Szent György naptól következő Szent György napig*. Az utóbbi megoldás biztosította, hogy a cselédnek ne a téli hidegben kelljen költözni. Az általam vizsgált korszakot megelőzően, a XIX. század közepén, ha a cselédet egy évre vették fel, úgy ez január elseji határnaptól szólt. A szerződést korábban, már októberben megkötötték vele. Erre utalnak a kővágóörsi módos gazda, Bárány András gazdasági jegyzőkönyvében található feljegyzések.⁶

A Cstc. 61.§-a mondta ki, hogy külső (gazdasági) cselédnél a felmondásnak a szolgálati idő letelte előtt legalább két hónappal meg kell történnie. Bárány András említett bejegyzései arra utalnak, hogy így lehetett ez már a törvény hatályba lépése előtt, és tudjuk, hogy így maradt utána is. A gazdasági cselédre a Gtc. 40.§-a úgy rendelkezett, hogy szerződésük a szolgálati idő elteltével megszűnik. Az éves szerződés azonban csak akkor, ha két hónappal előbb egyik fél se nyilatkozta ki, hogy megújítani nem akarja. Ilyenkor még egy évvel meghosszabbodott, változatlan feltételekkel. Október végén, Minden-szentek (november 1) körül a Káli-medencében is alkalmazták ezen szabályokat. Rendszerint előbb a cseléd, aztán a gazda nyilatkozott. A szegődés így, meghosszabbodásokkal tarthatott pár évig, de – különösen az egyedülálló cselédnél – évtizedekig is. Hosszú szolgálatnál a felek természetesnek vették a folyamatosságot, a meghosszabbításra vonatkozó formásokat nem tartották be.

⁵ Béli Gábor: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Bp. – Pécs, 2000. 118–119.

⁶ Bárány András gazdasági jegyzőkönyve. Kővágóörsi Evangélikus Egyházközség Irattára, Kővágóörs.

A bennkosztos cselédek – megint csak a törvényekkel összhangban – egy-két hónapra, de leginkább fél évre szerződtek. A nyári időszakra, a nagy munkákra, amikor kellett a dolgozó kéz. De bennkosztos cselédet is alkalmaztak egy évre. A már idézett szentbékállai Neuperger Lajosné említette: „A szolgák egy-egy félét szottak dolgozni. Május elsejével jöttek, aztán Mindenszentekig maradtak. Édesapámnál volt egy, amelyik maradt télen. Egész télen, kiteleltetük, aztán tavasszal íthagyott bennünket, elment.” Máskor Szent György naptól Szent Mihályig (szeptember 29) alkalmazták a szolgát. Ezek a határidők, határnapok igen tradicionálisak voltak, a középkortól alkalmazták azokat a szerződéseknél.

A Cstc. 10.§-a és a Gtc. 49.§-a egybehangzóan kimondta, hogy ha a cselédet katonai szolgálata megkezdésére behívják, cselédszerződése minden kárpótlás nélkül megszűnik. Nagyon sok esetben a bennkosztos cselédnek állt legényember jogviszonya így szűnt meg. A balatonhenyei Szalai Gábor mondta: „A 18–20 éves fiatal elszegődött a gazdához újjétől újjétig. Amikor elment katonának, akkor hagyta ott. Legalább hat ilyen volt a faluban.”

Az örzögerekek szegődtetési ideje függött a gyerek korától, az iskolai kötelezettségektől, az időjárástól és a felek akaratától. A legkisebb, a 8 év körüli gyerek, részben a nagyobbak tavasztól őszig szegődtek. Ahogy említették, Szent György naptól Szent Mihályig kellett legeltetniük, de még inkább Szent György nap körüli időponttól Imre herceg napjáig (november 5). Esetleg amíg a dér vagy a hó leese, tehát kihajástól bekötésig. Voltak örzögerekek, akiket az iskolaév befejezésekor fogadtak fel, és sokaknak már az iskolakezdetkor lejárt az ideje. A szegényebbek a tanítástól függetlenül tavasztól késő őszig őriztek. A gazda, illetve a felesége kérelmére a tanító hamarabb hazaengedte a gyereket az iskolából, vagy szemet hunyt mulasztásai felett. A gyerekek egy része ilyen okból azután előbb kimaradt az iskolából, vagy csak pár osztályt végzett. A kicsit is megerősödött gyerek, ha a családja rászorult, már újjétől újjétig szegődött.

Városban a szolgálókat leginkább egy hónapra vagy egy évre szerződették. Némelyik cseléd évekig vagy évtizedet meghaladóan maradt ugyanazon a helyen, más többször is váltott, akár egy éven belül is. Jellemző, hogy az egyik mindszentkállai lány Budapesten szolgált 10, majd Tapolcán 3 évet. Volt olyan is, aki több éves cselédeskedés után egy rövid időre hazament a falujába, majd újra szolgáló lett Budapesten. A cseléd lányok egyik életcélja a férjhezmenetel volt, akár városban, akár falun. Ha ez sikerült, akkor vége szakadt a szolgáló életnek. A vénleány általában élete fogytáig szolgált.

A Káli-medence községeiben alkalmazott szolgálókat vagy egy egész, vagy fél évre, esetleg rövidebb időre szerződtek. A fél éves, sokszor Szent György naptól Szent Mihály napjáig terjedő szegődés már a XIX. század közepén is élt, és gyakorlat maradt 1945-ig. A már idézett kövágóörsi Bárány András ide kapcsolódó feljegyzése eképpen szolt: „859 Mártz 27-én fogadtam meg Zámbo Veronit nagyobb szolgálónak f.e. Sz. György naptól Sz. Mihály napig.”⁷ A kisebb szolgáló lényegében ugyanerre az időre Hegyi Juli lett. A cselédeket ugyanis becézett nevükön emlegették, így kerültek bele a szerződésbe, a gazda és felesége is így szólította és tegezte őket. Ők viszont magázták gazdáikat. Ha azok kisenemesi származásúak voltak, akkor megadták nekik a *nemzetes úr*, *nemzetes asszony* titulust, egyébként a férfit a vezetékneven és úrnak vagy bácsinak szólították.

(Folytatjuk)

Gelencsér József

Jelentés Klézséről, 1973 (II. rész)

Második klézsei utunkra 1973 nyarán került sor. Ekkor férjemmel, Sonnevend Imrével ketten mentünk Alsócsernátonból indulva Kézdivásárhelyen keresztül, egy szociológiai tanulmányt érdemlő és azal felérő utazással. Székely vendéglátóink, kedves barátaink nem értették, minek megyünk a csángókhoz, mit keressünk ott, hisz „beszélni sem tudunk már velük, nem tudnak magyarul”. Ismét Bákóig mentünk, ahol az egyetlen, közelben lévő kocsmába tértünk be enni. Alig helyezkedtünk el az udvari asztalnál, előttünk termett egy fehér egérrel plánétát húzó, jósló cigányasszony, akit egyáltalán nem zavart, hogy nem értjük egyetlen szavát sem. Rekenő júliusi nap volt, a kontinens belsejéből valahonnan a fel-forrósodott etelközi sztyeppékről száraz szél fűjt. A rideg, vasbeton buszpályaudvaron a jegypénztárnál csángó asszonyok álltak előttünk a sorban. Óvatosan megszólítottuk egyiküket, mire összenéztek, nem válaszoltak. Örök talány marad, hogy elfelejtették már anyanyelvüket, vagy a félelem diktálta ajkukra a

⁷ U. o.

némaságot. Az autóbusszon egy ideig hangtalanul utazott mindenki, itt-ott hangzott csak el egy-egy román szó. Amint azonban Klézsére fordult be a busz, néhányan már magyarul kezdtek beszélni.

Újra Cs. Antalék láttak vendégül bennünket. A család akkor teljes létszámban otthon tartózkodott. Talán ők fedeztek minket a rendőrség felé is, hisz Tóni, „Domnu Cs.” mindenhol jó kapcsolatokkal rendelkezett. Ahogy az autóbusszról leszálltunk, négy csángó asszonnyal találkoztunk, akik a poros úton mezitláb, hófehér ingben, sötét karincában jöttek szembe velünk, kezük közé rózsafüzért fűzve. Litániára mehettek. A fényképezőgép kattánására csodálkozva megálltak, de szó nélkül folytatták útjukat. Megérkezésünket követően az első látogatás Están Rózsának szólt, hisz előző esztendőben erre ígéretet tettem neki. Belépéskor boldogan ölelt magához, majd amikor mondtam neki, hogy: „*Na, Rózsa néni, elhoztam a férjemet is*”, akkor rám nézett és a következőket felelte: „*Az urát?*” Szemügyre vette őt, majd megszólalt: „*Hát maga es szép, maga es szép, de ő erőst szép!*” Férjem vállán egy korábban Kalotaszentkirályon kapott szőtt mőc tarisznya volt, amit Rózsa néni hosszasan nézett, végül kimondta: „*Minek hord oláh tarisznyát? Adok én karincadarabot!*” Leírhatatlan az öröm, amit látogatásunkkal szereztünk neki. Az ajándékba vitt keresztet nézegette, simogatta olyan örömmel, ahogy a gyermekek és az igazak tudják csak ezt tenni. Boldogan mondta el, hogy bár ők csak „oláhu” imádkoznak, de azért magyarul is tudnak néhány imádságot, mert egy rövid ideig volt magyar papjuk, akitől az ő korosztályá ezeket megtanulhatta.

Están Rózsa a szövőszéknél unokájával

Éppen nagy munkában találtuk őt, a szövőszékre vetette fel a fonalat egyik unokája segítségével. Otthon volt a másik lánya, Máriskó is, akinek közreműködésével a következő napokban az ünnepi viselet felöltésének minden mozzanatát lefényképezhettük. Feltette a kérdést Rózsa néni: „*Csánnnyunk kerpát?*” (csináljunk kerpát: vagyis az ünnepi, bonyolult elkészítést igénylő fejrevalót tegyék-e fel, ami bizonyos életkorig az ünnepi alkalomhoz illett). Igenlő válaszukra lányát is, engem is felöltöztetett, fejünket befedve kerpa-ruvával. Érdekes volt, ahogy az egyes ruhadarabokat az öltözködés sorrendjében egymásra helyezte, majd valamennyit a fejére tette és onnan szedte le egymás után azt, ami éppen és ahogy következett, szavakkal is kísérve az öltöztetés mozzanatait. Amikor készen álltunk, elkialtotta magát: „*Na, csánnnyunk pózát!*” (azaz készítsünk fényképet). Elégedett volt és szívesen, szeretettel mutatott meg mindent, magyarázott hozzá, örvendve, hogy tökéletesen értjük egymást. A csángó ruhában eléje álltam, majd szemügyre vettem és megszólalt: „*Na, most olyan szép csángós lett, ha elmenne a táncba, egyszerre akaadna nyirel (völegény), hamar nyírásza (menyasszony) lehetne*”. Így kerülhetett sor a lakodalomról (*nunta*) is szót ejteni. Összetett szokásegyüttes ez, mint másutt is a magyar nyelvterületen, amikor az örömmel, a jövőendőbe vetett reménységnek is felszabadultan hangot adnak, amely nem

Máriskó

mentes a pajkosságtól sem. Ilyenek a lakodalom mozzanatainak kísérői, a csújogatások vagy táncszók, amelyeket az imádságos lelkű Están Rózsa is vidáman, huncut mosollyal „fűjt el”, egyikre engem is megtanítva.

*„A szép asszony tova lát,
Vizért küldte ez urát.
Míg az ura vízre járt,
A komája nála hált.
Édes uram, be jó kend,
Be jó vizet hozott kend.
Menjen el még másszor es,
Hozzon vizet többet es.”*

Klészén tartózkodva olyan házban is megfordulhattunk, ahol használatában láthattuk, fényképezhettük az ősi formát megőrzött tűzhelyet. A fal melletti, frissen szározott padkán készítette elő főzéshez az asszony a zöldséget és a hagymát, minden egyéb, ezzel kapcsolatos munkát is ezen a sárpadkán végezve. A domboldalban, Kádár Ferenc Mihályék felé egy naivan, alig megmunkáltan faragott fakeleszt tünt szemünkbe, vézna korpusszal, gazdagon felvirágozva, mintha a csángó-magyarok elgyötörtségének, nehéz sorsának lett volna jelképe. Kádár Kata néninek egy távoli építkezésen dolgozó, csupán csak kéthetente hazajáró férje éppen otthon volt, akinek beszédén már erősen érezni lehetett a tartós távollétet, de az ún. civilizáció hagyományőlö

Kádár Kata és férje Kádár Ferenc Mihály

szerepét is. Kedvünkért ünneplőt öltöttek magukra, ácsolt ládájukat, amelyben ruhákat tartottak, kivitték az udvarra és mögéje álltak, merevvé örökítve a pillanatot. A férfi kemény arccal, messzire révedő tekintettel talán egy soha leírható formába nem önthető, nehéz sors állomásain időzött el akkor. Felesége örökké élő mosolya a mezőn görnyedő, a gyermekeket világra hozó és életre nevelő csángó asszonyok eltaposhatatlan életerejéből fakadt. Amikor beléptünk hozzájuk, most az otthon lévő családfő kinált végig azzal a jellegzetes, gyenge, kellemesen savanyú moldvai borral, amit a direkttermő szőlők adnak. Ismét egyetlen poharat használtak, először a férfiakra köszöntötte, megitta, majd nekik töltött, végül pedig az asszonyoknak.

Esténként vendéglátóinkkal beszélgettünk. Bár Teodóz Atya könyvében az a reménységre okot adó mondat olvasható, hogy „a csángóknál nincs temető kultusz, de van gyermek kultusz”, klézsei emlékeim ezt némiképp módosítják. Annyi kiegészítés kívánkozik ide, hogy ezt a példaértékű életszemléletet a „modern idő”, aminek hatása ide is elérkezett, némileg kikezdte. Házigazdáinktól akkor hallottuk ugyanis, hogy a csángó asszonyok közül is többen próbálkoztak születéskorlátozással. Akinek volt elegendő pénze közülük, az bement Bákóba, ahol szép summáért mindig akadt „angyalcsináló” orvos. Akinek erre nem volt lehetősége, az durva, drasztikus módszerekhez folyamodott, aminek eredménye halál vagy életre szóló nyomorúság lett, mintegy figyelmeztető jelként szolgálva a közösségnek. Szomorú, tragédiával végződő történetek sorát hallhattuk tőlük, akik maguk is a születéskorlátozás hívei, de a korszerű módszereket alkalmazókat.

Egyik döbbenetes élményünk ezen az úton akkor este ért, amikor a templom környékére hívtak meg, Cs.-né Rózsika rokonaihoz. Ezen az estén ért véget a forró sztyepei szél uralma, hirtelen időváltás jött, a kontinentális meleg helyébe hatalmas esőzóna tódult. Egy csapásra megváltozott minden. Mintha repülni készültek volna a törekeny, bádognetejű házacskák, szinte mozgott fejük felett a tető, a fák nyögtek a szélviharban és az órákig zuhogó, ömlő, szakadó esőben. Vendéglátóinknál kialudt a villany. Gyertyákat gyújtottak és a háziasszony egy méces pislákolásánál rakta meg a tüzet a szabad kémény alatt a sárpadkás tűzhelyen, majd bográcsban puliszkát készített, amit azután tojásrántottával tálalt fel. A kéményen keresztül be-betódult a viharos szél, a méces pislogott, a bogrács imbolygott, de a puliszka főtt. Az addig alig csordogáló, névtelen patak hatalmasra duzzadva hömpölygött a Szeret lapálya felé. Gyaloghidak farönkjei úsztak le rajta, leszakadt löszös partoldal darabokkal, gyökerestől kidőlt fákkal, kitépett bokrokkal együtt. Kevésen múltott, hogy nem vendéglátóinknál töltöttük azt az éjszakát, ugyanis a túldoldali falurész megközelítésére, az átkelésre szolgáló hídát elsodorta az ár. Egy másik úton, kis kerülővel azután sikerült átjutnunk. A felhőszakadást követően kellemes, hűs éjszaka borult Klézsére, az égen az ismerős nyári, szikrázó csillagképekkel. Akkor, ott, elgondolkozva azon, hogy a magyarországi köztudatban milyen ismeretlen messzeségben rejtőzködnek a moldvai magyarok a térképről ismert országokhoz képest, ez a csillagos ég közelebbinek tűnt.

Ez alkalommal, eljövételünk előtti utolsó látogatásunk Rózsa néni harmadik lányánál volt, aki a má-

Rózsa néni gondokkal terhelt lánya gyermekeivel

sik kettőhöz képest elnyűtt, megfáradt, eldurvult vonású asszony, négy apró gyermekkel. A hála és az öröm készítette őt sirásra, amiért nem vetettük meg szegény hajlékát. Egészen megzavarta őt betérésünk, a fénykép, amit róla és gyermekeiről készített férjem. Ezekből a fényképekből adtunk egy sorozatot Domokos Pál Péter bácsinak, akinek leveléből idézem a következő sorokat: „Están Rózsát és leányait és Kádár Katát is el-elnézegetem s a képek nézésében tiszta örömem van. Ez az öröm is Belőletek hajtott ki! A képek gyönyörűek és szépen beszélgetnek” (1980. április 29).

Az akkor, ott megörökített síró asszony hála jeleként adta kezembe azt a szikrás szervét, amit egykor ő készített jegyajándékként részeges, goromba urának. Híven őrzöm ezt is. Utunkat Rózsa néni áldásával folytattuk, aki mindaddig integetett, amíg valamennyiünk alakja ponttá zsugorodott a növekvő távolságban.

S. Lackovits Emőke